

JERZY MIZIOŁEK

Uniwersytet Warszawski i Instytut Sztuki PAN

Jean Michel Massing, *Du texte à l'image. La Calomnie d'Apelle et son iconographie.*
Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg 1990, ss. 551, il. 164*

*Aby fałszywym wyrokiem tego świata panowie
Nikogo nie skrzywdzili, ten obraz naucza.
Podobny obraz królowi Egiptu darował Apelles.
Król był godny daru a dar godny króla.*
(Napis umieszczony pod *Kalumnią Apellesa*
Sandro Botticellego w domu Segnich we Florencji)**

Obraz Apellesa *Potwarz* tak sugestywnie opisany przez Lukiana z Samostat - greckiego sofistę i retora z II w. po Chr. - w dialogu *Nie wierzyć łatwo obmowie*¹ i jego „rekonstrukcje” wykonywane przez malarzy tej miary co Botticelli, Mantegna, Dürer, Signorelli, Rafael, Rubens, Rembrandt i wielu innych nie przestają fascynować historyków sztuki. Po erudycyjnych studiach Richarda Förstera² z przełomu XIX i XX w., książkach Davida Casta³ i Stanleya Meltzoffa⁴ oraz artykule Luci Faedo⁵, by wymienić tylko pozycje najważniej-

sze, ukazała się monumentalna książka Jeana-Michela Massinga. Praca ta tym różni się od dotychczasowych publikacji poświęconych *Kalumni*, że omawia wszystkie znane dotąd i zidentyfikowane ostatnio - głównie przez samego Autora - przedstawienia tego tematu począwszy od 2. poł. XV w. (pierwszą znaną „rekonstrukcję” wykonał Bartolomeo Fontio w 1472 r.). Ponadto Massing analizuje dzieła o innej, niekiedy tylko zbliżonej tematyce, które powstały z inspiracji tekstem Lukiana, lub w oparciu o rozmaite wyobrażenia *Kalumni*.

Książka składa się z dwóch części: pierwsza jest podzielona na trzynaście rozdziałów studium o *Potwarzy* Apellesa w sztuce i piśmiennictwie od starożytności po XIX w. (s. 6-247); druga zaś stanowi katalog (s. 251-454). Katalog ten rozbitý jest na trzy części: w pierwszej, omówione są i zilustrowane przedstawienia *Kalumni* Apellesa, w drugiej dzieła

II. 1. Benedetto Bordone, „Kalumnia Apellesa”, miniatura z 1494 r. Wiedeń, National Bibliothek, Inc. 4.6.27, fol. 101

III. 1. Benedetto Bordone, „La Calomnie d'Apelle”, miniature de 1494, Vienne, National Bibliothek, Inc. 4.6.27, fol. 101

Ill. 2. Anton Möller, „Kalumnia Apellesa”, malowidło w Dworze Artusa w Gdańsku z 1588 r., zniszczone w czasie II wojny światowej

Ill. 2. Anton Möller, „La Calomnie d'Apelle”, peinture de 1588 dans la Maison d'Artus à Gdansk, détruite pendant la deuxième guerre mondiale

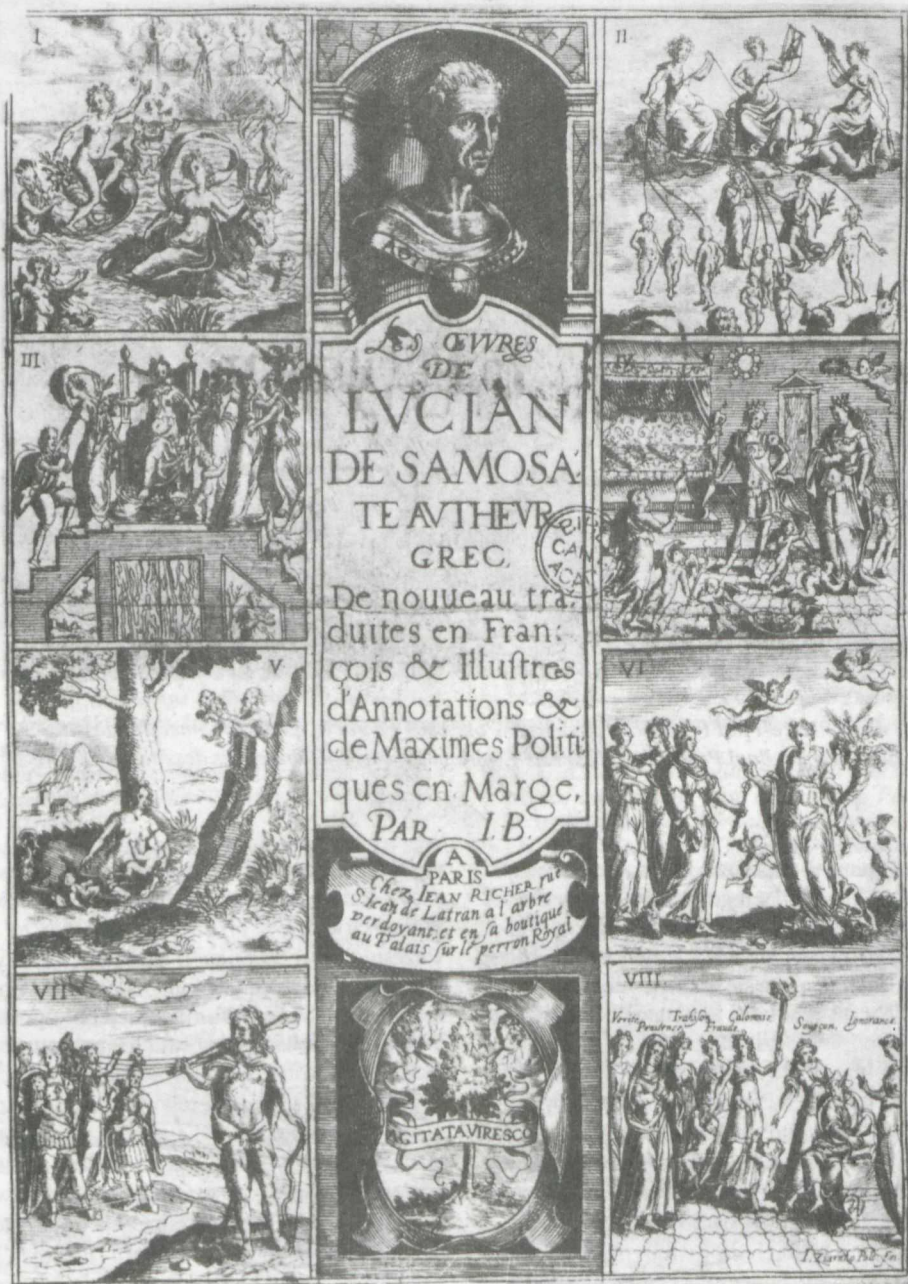
„być może nigdy nie wykonane” (s. 417 nn.), w trzeciej wreszcie wyobrażenia, które zostały oparte na ikonografii *Kalumni* (s. 424 nn.). Jak przystało na prawdziwego warburgańczyka Massing wiele miejsca poświęcił relacji tekst-obraz, opatrując nadto swoją książkę aneksami: 1) z tekstami tak samego Lukiana jak i jego „pochodnymi” i trawestacjami oraz 2) z zestawieniem wszystkich wydań tekstu greckiego sofisty sprzed 1551 r. (s. 457 nn.). Na końcu, obok sumiennie zestawionego indeksu (co nie jest zbyt częste we francuskich publikacjach) podano niezwykle bogatą, uwzględniającą wszystkie istotne pozycje bibliografię (s. 483-536). Możemy w niej odnaleźć sporo prac polskich badaczy, m.in. Lecha Kalinowskiego, Wilhelminy Lepik-Kopaczyńskiej, Antoniego Potockiego, Zygmunta Ważbińskiego, czy Tadeusza Sinki z jego, jak się okazuje, ciągle podstawową rozprawą *De Luciani libellorum ordine et mutua ratione* („Eos”, XIV, Lwów 1908, s. 113-158), przywoływaną w kilku rozdziałach.

* * *

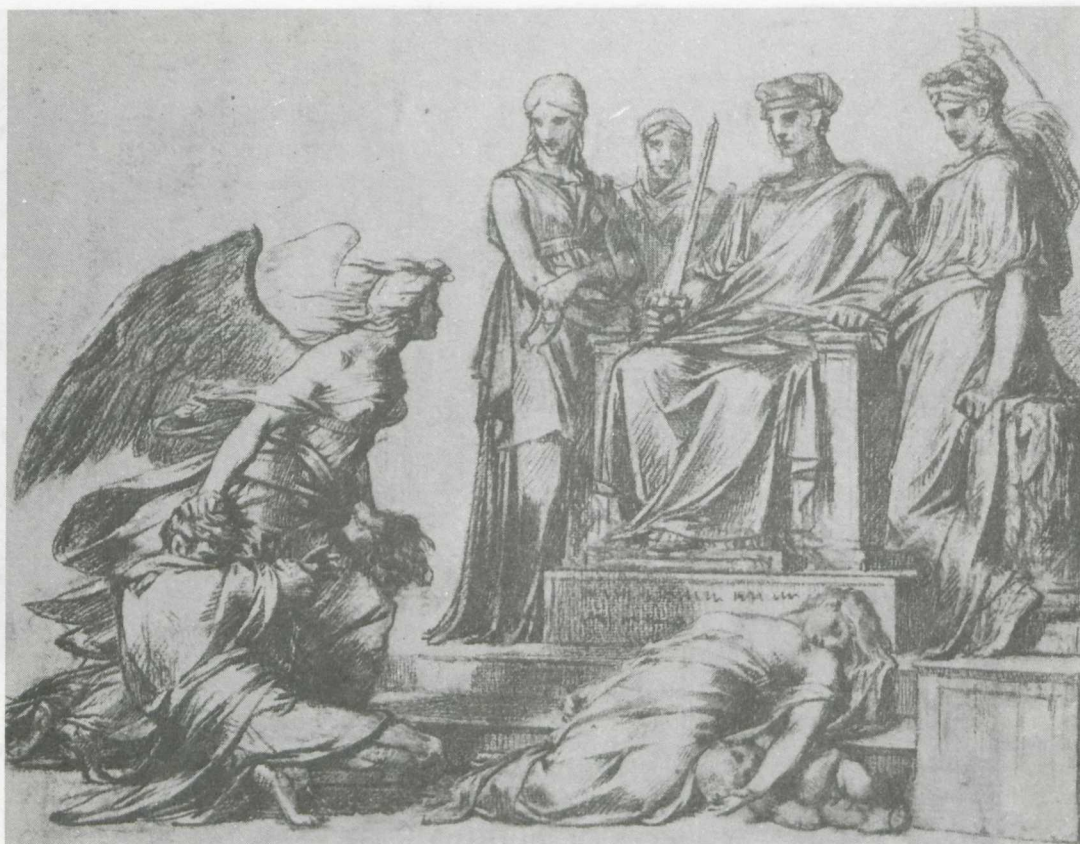
W rozdziale pierwszym swego studium Massing rozważa problem obrazu samego Apellesa, stawia na nowo wielokrotnie podnoszone już pytanie, czy *ekfrazis* Lukiana odnosi się rzeczywiście do dzieła żyjącego w IV w. przed Chr. malarza, czy też jest wymysłem znakomitego retora, lub wreszcie opisem dzieła późniejszego (innego Apellesa?). Pytanie pozostaje – co nie dziwi – bez jednoznacznej odpowiedzi. Roz-

dział drugi poświęcony jest historii tekstu, jego znajomości w świecie bizantyńskim (w którym nie zachował się żaden obraz *Kalumni*), pojawieniu się w Europie, jego przekładom i wydaniom. Wypadnie tu powiedzieć, że świat zachodni zapoznał się z dialogiem *Non temere creditum* (pod takim tytułem znano go w epoce renesansu) zapewne dzięki Guarino Guariniemu z Verony, który wraz z innymi dialogami Lukiana przywiózł go po 1408 r. z Konstantynopola i niebawem przełożył na łacinę i włoski. Po raz pierwszy tekst ten ogłoszono drukiem w Norymberdze w 1475 r. Do 1551 r. wydawano go 59 razy, w tym kilkakrotnie w języku oryginału.

W rozdziałach III i IV Massing omawia rekonstrukcje *Kalumni Apellesa* wykonane tak w Italii jak i w innych krajach Europy po 1. poł. XVII w. Rozważany jest tu przekonywająco i wnikliwie wpływ przekładów *ekfrazis* Lukiana na owe rozmaite rekonstrukcje i wejście *Potwarzy* do *Ikologii* Ripy oraz jej obecność w innych, mniej lub bardziej podobnych podręcznikach. W kolejnym, V rozdziale mowa jest o miejscu Lukianowego opisu obrazu Apellesa w teorii sztuki i tradycji humanistycznej. Istotne miejsce zajmują tu rozważania na temat znanego fragmentu *De pictura* Albertiego (który jak wiadomo nie tylko odwołuje się do Lukiana ale nawet jego *ekfrazis* z małymi tylko uproszczeniami przytacza) oraz funkcjonowanie tego niezwykle silnie oddziaływującego tekstu Albertiego na realizacje artystyczne. Jedną z wielu mogła być m.in. słynna *Kalumnia Apellesa* Sandro Botticellego z około 1495 r. (Förster, 1887, był zdania, że Botticelli oparł się na

Il. 3. Jan Ziarnko, Frontispis paryskiego wydania z 1613 r. dzieł Lukiana
 III. 3. Jan Ziarnko, Frontispice de l'édition parisienne de 1613 des oeuvres de Lucien

Il. 4. Pierre-Paul Prud'hon, „Nemesis”, ok. 1805 r., Paryż, Luwr, Cabinet des dessins
 Ill. 4. Pierre-Paul Prud'hon, „Némésis”, vers 1805, Paris, Cabinet des dessins du Louvre

przekładzie Guarino – opinię tę częściowo Massing odrzuca, por. też Meltzoff, 1987, s. 122 nn.). Dlaczego dopiero w przeszło pół wieku po traktacie Albertiego z 1435 r. (nadto zaraz w 1436 r. przełożonego na włoski) pojawi się ten tak zalecany w sztuce temat? Na takie pytanie, które może się nasunąć nie tylko badaczowi *cazioni* z ich często rzadkimi tematami *all'antica* nie otrzymujemy niestety odpowiedzi. Można by się też zastanawiać dlaczego w swej klarownie napisanej książce Autor nie omówił problematyki interpretacji rozmaitych włoskich wyobrażeń *Kalumni* (od Mantegni do Leonbruno i Frederico Zuccaro) zaraz po V rozdziale a uczynił to dopiero w rozdziałach XI i XII (nota bene rozważania o Zuccaro należą do najbardziej interesujących fragmentów książki).

Kalumnia Apellesa z postaciami Podejrzliwości, Zawiści, Zdrady, Skruchy i Prawdy, odnosząca się tak sugestywnie do rozmaitych aspektów *vita umana* trafiła nie tylko na karty dzieł Ripy, Gyraldusa i wielu teoretyków sztuki, ale także emblematyki, służyła też jako alegoria moralna, dydaktyczna i wreszcie także religijna z rozmaitymi wiążącymi się implikacjami. Tym kwestiom poświęcone są rozdziały VIII i IX. Właśnie w rozdziale IX omówiony jest, zniszczony w czasie II wojny światowej w Gdańsku obraz *Kalumni Apellesa*

pędzla Antona Möllera w Dworze Artusa w Gdańsku z 1588 r. (W Katalogu nr 28A odnajdujemy interesujący przekaz ikonograficzny – rysunek wykonany na użytek jednej z wcześniejszych publikacji zabytku). Ciekawe jest przedstawienie Prawdy w gdańskim malowidle – pojawia się niczym Psyche w rozmaitych ilustracjach opowieści Apulejusza. Warto tu dodać, że istnieje przypuszczenie, iż Möller mógł znać *Kalumnię* Giorgio Ghisiego z 1560 r. i może inne jeszcze przedstawienia tego tematu. Obraz Möllera, będący alegorią sprawiedliwości, umieszczony był poniżej sceny *Sądu Ostatecznego* – sąd ludzki zestawiono tu zatem z sądem boskim. Pisząc o tym *polonicum* Autor odwołał się nie tylko do prac niemieckich, książek Casta i Białostockiego (*The Art of the Renaissance in Eastern Europe*), dotarł także do publikacji Iwanoyko i Jakrzewskiej-Śnieżko⁶.

Należy w tym miejscu wspomnieć o jeszcze jednym *polonicum* występującym w książce Massinga. Jan Ziarnko, o którym już wcześniej pisali Potocki, Sawicka i wreszcie sam Massing⁷, wykonał niezwykle interesujący sztych zdobiący frontispis paryskiego wydania dzieł Lukiana z 1613 r. Ostatnia, ósma scena w tej rycinie ukazuje *Kalumnię Apellesa* (zob. katalog 27A.a, s. 386 nn., por. 27A).

Z poszukiwań Massinga jasno wynika, że *Kalumnia* Apellesa cieszyła się wielką popularnością głównie w epoce renesansu i we wczesnym baroku (po około 1630 r.). Ale i później, także w XVIII i XIX w., spopularyzowana przez nowożytne przekłady i dykjonarzy powracała na karty dzieł m.in. Rousseau (*Epitres aux Muses*), Girarda de Propriac, Diderota, Voltaire, Winckelmana (*Versuch der Allegorie*). O obecności *Kalumni* Apellesa w literaturze i sztuce wieków Rousseau i Ingesa pisze Massing w ostatnim rozdziale swego studium. Dociekliwy badacz odnotował nie tylko zainteresowanie Ingesa (w czasie jego pobytu rzymskiego) rekonstrukcją Apellesowej *Kalumni* Rafaela (zob. Katalog 12B) ale również peany Ruskina na temat znanego malowidła Botticellego i wreszcie wyobrażenia *Kalumni* wykonane przez Charlesa Meyniera i Jeana Louisa Bézarda. Interesujące

są również te obserwacje, które jak w przypadku obrazu *Nemesis* Prud'hona z pocz. XIX w. pokazują zapożyczenia i inspiracje czerpane z rozmaitych nowożytnych „rekonstrukcji” *Kalumni* Apellesa przez artystów poprzedniego wieku. (W przypadku Prud'hona chodzi o zapożyczenie z Giorgio Ghisio - z 1560 r.)

Bogato ilustrowana, na ogół dobrej klasy reprodukcjami, niezwykle erudycyjna książka Massinga, który dotarł do niekiedy zupełnie zapomnianych lub słabo znanych rysunków, majolik i medali oraz całej literatury na ich temat winna przyciągnąć uwagę nie tylko historyków sztuki, badaczy tradycji antycznej ale także filologów, historyków kultury i może również prawników. Książka ta pokazuje pięknie życie antyku w czasach nowożytnych i jest znakomitym przykładem interdyscyplinarnego charakteru badań współczesnej historii sztuki.

Przypisy

* Jean Michel Massing, wykładowca historii sztuki na Uniwersytecie w Cambridge (King's College) od lat związany także z Instytutem Warburga w Londynie, należy do najbardziej wszechstronnych historyków sztuki młodszego pokolenia. Wśród jego publikacji znajdują się prace poświęcone m.in. rzeźbie starożytnej, średniowiecznej astrologii, włoskiej majolice, niemieckim rycinom, Boschowi, Dürerowi, oddziaływaniu tekstów Erazma z Rotterdamu, mecenatowi króla Francji Franciszka I a nawet sztuce antypodów. Dr Massing był pomysłodawcą i współautorem wystaw i wydanych z ich okazji katalogów: *Circa 1492. Art in the Age of Exploration*. Washington 1991/92 oraz *Splendours of Flanders. Late Medieval Art from Cambridge Collections*. Cambridge 1992.

** Giorgio Vasari, *Żywoty najświetniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów*, przeł. K. Estreicher, t. 3 (*Żywot Botticellego*), Warszawa - Kraków 1985, s. 140.

1. LUKIAN, *Dialogi*, przeł. L. K. Bogucki, t. 2, Wrocław 1962, s. 322 tak opisuje obraz Apellesa: *Po prawej ręce siedzi człowiek z olbrzymimi, niemal do Midasowych podobnymi uszami, wyciągając rękę ku nadchodzącej, w oddali widnej Obmowie. Obok niego stoją dwie niewiasty: o ile się nie mylę, Niewiedza i Podejrzliwość. Z drugiej strony zbliża się Obmowa, cudnie piękna damulka, ale porywczą i burzliwą, istny obraz wściekłości i gniewu. W lewej ręce trzyma płonącą pochodnię, drugą ręką wlecząc za włosy młodzieńca, dłoń ku niebu wyciągającego i bogami się świadczącego. Przedem postępuje blada, brzydka kobieta o przesywającym wyrazie oczu, wymizowana, jak ktoś trawiony długą chorobą. Nietrudno zgadnąć, kto to: Zawzięć. I jeszcze dwie postaci niewieście, które dodają jej zachęty. Towarzyszą one Obmowie, ubierają ją i stroją. Jak mi objaśniający obraz rzecz tłumaczył, jedna przedstawiająca Zdradę, druga Złudę. Z tyłu kroczyła w czarne szaty grubej żaloby odziana, z rozszarpnym włosem Skrucza - tak ją, zdaje mi się, nazwał. Odwracała się poza siebie tży lejąc i ze wstydem ogromnym podnosiła od ziemi oczy ku nadchodzącej Prawdzie. Zob. też. L. B. ALBERTI, *O malarstwie*, przeł. L. Winniczuk, Wrocław 1963, s. 50.*

2. R. FÖRSTER, *Lucian in der Renaissance* (Rede zur Feier des

Geburtstages... des deutschen Kaisers... Wilhelm gehalten an der Christian-Albrecht-Universität am 22 März 1886), Kiel 1886; tenże, *Lucian in der Renaissance* „Archiv für Literaturgeschichte”, XIV, Leipzig 1886, s. 337-363; tenże, *Die Verläumdung des Apelles in der Renaissance* „Jahrbuch der Königlich preussischen Kunstsammlungen” VIII, Berlin 1887, s. 29-56 i 89-113; XV 1984, s. 27-40; LXIII 1922, s. 126-133.

3. D. CAST, *The Calumny of Apelles. A study in Humanist Tradition*, New Haven-London 1981, książka ta częściowo oparta jest na pracy doktorskiej, w której dwa rozdziały poświęcone są *Kalumni* - zob. D. J. CAST, *Lucianic and Pseudolucianic Themes in the Renaissance: A Study in Renaissance Humanism*, (Columbia University Ph. D.), New York 1970.
4. S. MELTZOFF, *Botticelli, Signorelli and Savonarola. Theologia poetica and Painting from Boccaccio to Poliziano*, Firenze 1987, szczególnie rozdz. II: *The Calumny of Apelles by Botticelli*, s. 99-285 i rozdz. IV: *The Spirit of Images in the Theologia poetica*, s. 357 nn. Maltzoff niemal wyłącznie koncentruje się na słynnym dziele Botticellego poświęcając także wiele uwagi reliefom zdobiącym architekturę stanowiącą to całość sceny. Niektóre z tych scen oparte są na innym dialogu Lukiana *Zeuxis lub Antioch* - zob. LUKIAN, o. c., s. 153 nn.
5. L. FAEDO, *L'impronta delle parole. Due momenti, della pittura di ricostruzione* [w:] *Memoria dell'antico nell'arte italiana*, a cura di S. Settis, II, Torino 1985, s. 3-42, zwł. s. 8-22.
6. E. IWANOYKO, *Gdański okres Hansa Vredemana de Vries. Studium na temat cyklu malarskiego z ratusza w Gdańsku*, Poznań 1963; tenże, *Apoteoza Gdańska. Program ideowy malowideł stropu Wielkiej Sali Rady w Gdańskim Ratuszu głównego miasta*, Gdańsk 1976; Z. JAKRZEWSKA-ŚNIEŻKO, *Dwór Artusa w Gdańsku*, Poznań-Gdańsk 1972.
7. A. POTOCKI, *Katalog dzieł Jana Ziarnki*, Kraków 1911, s. 114 i nr 8; S. M. Sawicka, *Jan Ziarnko, peintre graveur polonais et son activité à Paris au premier quart du XVIIe siècle* [w:] *La France et la Pologne dans leurs relations artistiques*, I, Paris 1938, s. 161 i 207, nr 8 i fig. 13. J. M. MASSING, *The illustrations of Lucian's Imago vitae aulicae* „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, L, 1987, s. 217 n., fig. 62 B.